

Роль духовних письменників у становленні української літератури XVI-XVII століття

Міла Хоміч

Завданням статті є спроба осмислити складний період XVI – початку XVII століть у розвитку української літератури та відзначити вклад у її становлення літературної спадщини православного духовенства.

Ключові слова: давня література, бароко, патерик, книгодрукування, панегірик, полеміка, проповідь, богословський трактат, агіографічне оповідання, духовна поезія, гомілетична байка.

... Про співця недаремно кажем,
Що натхненний він
Божеством небесним,
Бо летить до зір, над земним поділлям,
Крила простерши.

(Павло Русин із Кросна. «Похвала поезії», 1509 р.)

Найдавніша писемна література на нашій землі постала на основі двох джерел: усної народної творчості, що з'явилася протягом попередніх віків, а з прийняттям християнства – із засвоєння візантійського-болгарського культурного експорту.

Перші книги, які дійшли до нас як визначні пам'ятки церковнослов'янської мови київського типу, були Остромирове Євангеліє (1056-1057) і два збірники Святослава 1073 і 1076 років. Взагалі із XI – початку XII століття до нашого часу дійшло тільки одинадцять рукописних книжок українського регіону, і це в той час, коли Софійська бібліотека в середині XI ст. налічувала понад 950 книг, чималі бібліотеки були в Києво-Печерському, Видубицькому та інших монастирях. У 1115 році володимирський князь Андрій Боголюбський, захопивши Київ, вивіз до Володимира (на Клязьмі)

багато книг і помістив їх в Успенській церкві. Його син Мстислав після походу на Київ також вивозив книги – «так почався довготривалий грабунок Північчю нашого духовного спадку»¹.

Коли додати до згаданих творів «Повчання Володимира Мономаха дітям», яке було написано в 1100-1101 рр., то цим окреслимо перший великий період історії писемної української літератури, що базувалася на християнській основі. Пілігримську літературу започаткував твір Данила Паломника (1106-1108), який описав свою мандрівку до Царгорода і Єрусалима, – «Життя і ходіння Данила, руської землі ігумена». Цей твір увійшов у «Четьї-Мінеї» свт. Дмитра Туптала, він був надзвичайно популярним, бо збереглося його близько ста списків (найдавніші з XV століття). Із літературних постатей треба згадати Кліма Смолятича – спочатку ченця Зарубського монастиря під Києвом, потім митрополита (з 1147 р.), якого літопис зве «книжником і філософом». Він автор «Послання до Фоми» – зразка релігійної полеміки тих часів.

Учені XIX ст. ставилися до літератури доби бароко як до віджилих, смішних і нецікавих словесних забавок, хоч з наукової точки зору не заперечувалася потреба вивчення цієї епохи. Дослідники бароко не відчували його краси і світла. До цього мистецтва зберігався лише академічний інтерес. Першим включився в це дослідження Іван Франко, а за ним М. Грушевський, В. Перетц, М. Возняк, М. Петров, В. Щурат, К. Студинський, Я. Гординський і десятки інших. Найвищою точкою осмислення давньої літератури стала тритомна «Історія української літератури» Михайла Возняка, видана на початку 1920-х років у Львові. Саме в цій книзі згадується Кирило Турівський, єпископ міста Турова, автор високопоетичних проповідей, з яких до нас дійшли чотири на свята і три чернечих повчання; дійшли також молитви й молебний канон. Приписують йому «Притчу про людську душу та про тіло», яка поклала початок численним творам на цю тему. Найбільш поетичним твором з цікавою метафорикою є «Слово в неділю по Великодні»². Слова й проповіді К. Турівського мають виразну поетичну структуру; зокрема, високого звучання набув «Плач Богородиці» у проповіді на неділю мироносиць, який також

¹ Запаско Я. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 15.

² Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1920. – Т. 1. – С. 138-142.

поклав початок численним віршам на цю тему в поезії наступних поколінь. Віршами є і його молитви. Найдавніший рукопис із проповідями К. Турівського – «Кормча книга» з 1282 року. Ці вірші входили в збірники «Ізмарagd» та «Золотоуст», відомі і в рукописах XVI ст., а вперше були надруковані у віленському молитовнику 1596 року та в острозькому Псалтиреві 1598 року.

Українська література вже з XII століття має свою національну особливість, свою оформленість, що зумовлювалася роздробленням руських князів, гострими конфліктами Києва з володимиро-суздальськими князями. Стиль творів цього часу стає орнаментованим і метафоризованим. Набирає сили архаїчна поезія. Розвивається агіографічне оповідання, готується ґрунт для появи найвизначнішої збірки таких оповідань – «Киево-Печерського патерика», «золотої книги українського писемного люду», як назвав цю книгу Михайло Грушевський. Адже вона оспівувала подвижництво ченців-самітників, їхнє самовіддане служіння вірі, прищеплювала моральні норми життєвої поведінки. «Киево-Печерський патерик» мав велике значення для розвитку агіографічної прози в Україні (про це свідчить велика кількість його рукописних списків, значний інтерес до цієї пам'ятки впродовж століть і книжні видання XVII ст.), вплинув він на становлення духовної поезії. Оповідання «Киево-Печерського патерика» – це, по суті, перша свідомо творена збірка новел в українській літературі.

У кінці XVI – на початку XVII ст. відзначається культурний спалах, який приніс в українську культуру багато нового, бо фактично вивів на широкий шлях православних українців, збудив їх на літературну полеміку проти латинян (римо-католиків) та уніатів, вивів, зрештою, їхню культуру з герметичної ізольованості, примусив творити нові естетичні форми, з'явив на літературному полі ряд індивідуальностей, інколи яскравого таланту, і тим самим наблизив українців-православних до європейської освіченості, незважаючи навіть на значний подекуди самоопір (публіцистика Івана Вишенського). Важливим фактором цього духовного життя була поява книгодрукування вже безпосередньо на українських землях.

Якщо раніше православні творили свою культуру, як правило, в монастирях, то тепер фіксуються культурні осередки нової якості – навколо мецената чи братства з їхніми школами.

Найповажніший культурний осередок зібрався довкола князя Костянтина (Василя) Острозького (1526-1608) – найбільшого українського вельможі з династичною наслідністю від київських і галицько-волинських князів та королів. Острог стає культурною столицею православних. Тут зібралися, за свідченням українського письменника першої половини XVII ст. архім. Захарії Копистенського (в його «Палінодії»), промовці й філософи, славні доктори, вправні в грецькій, слов'янській та латинській мовах, математики й астрологи, були тут протестанти («*учителі євангельські*») і православні богослови³. У цих культурних осередках видавалася література церковно-прикладна, підручники для шкіл, зокрема граматики, які мали немале значення і для впорядкування української книжної мови. Тут з'являються жанри: поетичний панегірик, вірш на початку книги – геральдичний, вірш-дедикація (присвята), прикладний вірш, епіграми книжною українською мовою. Цікаво, що в літературний ужиток починає входити й народна українська мова. Це вірш «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш», знайдений у рукописній граматиці чеського вченого Яна Благослава (перед 1571 р.), який був записаний учнями від якогось Никодима, і вірш із 1575 року «Пасквіль» Яна Жоравницького, волинського шляхтича. Цей твір віднайшовся в луцьких та володимирських судових книгах, бо спричинив велику суперечку між луцькими можновладцями.

У першій половині XVII століття відбувається активне зростання православної (як україномовної, так і полономовної) української культури. Активно продовжується полемічне змагання уніатів з православними, з'являються нові друкарні, набуває розмаху поезія книжною українською мовою і мовою народною, виникають нові, часом вельми потужні, культурні осередки, секуляризується поезія не тільки «католицької Русі», але й православних. Загалом Україна, зберігаючи свої власні традиції в освіті, переходить цілком до освіченості європейського типу.

Новим явищем була полономовна література православних та уніатів. Польська мова почала вживатися як літературна в полемічних творах, агіографічних, а також у поезії. Твердо ввели її до вжитку діячі Києво-Могилянського колегіуму. Київ на початку XVII ст. почав перетворюватися в культурну столицю України, і тут спочатку біля Києво-

³ Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1921. – Т. II. Ч. I. – С. 290.

Печерської Лаври, а потім біля Богоявленського братства і Києво-Могилянського колегіуму утворився потужний культурний осередок.

Душею цього осередку був київський митрополит Петро Могила (кінець XVI ст. – 1647), засновник Київської лаврської школи й колегіуму, визначний політичний і культурний діяч, меценат, філософ, письменник. Петро Могила – автор численних богословських творів, перекладач, писав вірші, агіографічні оповідання, казання. Видавав «Евхалогіон, або Молитвослов, або Требник» (1646), «Хрест Христа Спасителя» (1632); «Антологію, тобто Молитви і повчання душекорисні» (1636), «Літос» (1644), «Мову духовну при шлюбі» (1645), ряд книг церковно-богослужебного характеру⁴. Київський митрополит Петро Могила як письменник довгий час залишався постаттю приреченою. Може, через певну невідповідність сучасним смакам його творів, а, може, через те, що цю творчість значною мірою покривала його потужна суспільно-громадська діяльність, перш за все церковна.

«В українській історії, – пише дослідник А. Жуковський, – Петро Могила посідає настільки видне місце, що його ім'ям названо один із періодів, назагал оцінений як період культурного й церковного відродження України в XVII ст. «Могилянська доба» мала своє продовження і після смерті самого митрополита, а його творчістю та результатами усього процесу не переставали цікавитися дослідники протягом уже понад три століття. За останній час постать Могили і його творчість тільки набирають актуальність»⁵.

У красному письменстві здобутки П. Могили порівняно скромні, але й тут він зробив свій внесок. Поезією спеціально не займався, віршував час від часу. Створив, однак, один твір – високий зразок дидактичної поезії, що його публікатори назвали «Розмисел про іноче життя». Цей твір писався не для полеміки з латинниками, а задля зміцнення розхитаної дисципліни в тодішніх монастирях. Твір витримано у строгій православній ортодоксальності. У рукописі твір не розбитий на поетичні рядки, але перед нами зразок поезії так званої архаїчної, що мала своє утвердження в церковних піснеспівах, канонах, кондаках.

⁴ Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – Париж, 1968. – С. 23.

⁵ Там само. – С. 13.

Загалом, це ритмізована проза. Мова – книжна українська. Це розбите на постулати повчання про те, яким має бути інок в ідеалі, якими моральними рисами має відрізнятися від інших. Ось вони: безкорисливість, досконалість християнського життя, непорочність (дівство), послухання та любов. Істинна любов може бути «в Бозі, в самому Бозі». Найцікавіше в його прозі – «Сказання про чудесні й визначні явища в православній церкві». Митрополит поставив собі завдання створити не просто «Четві-Мінеї» (щомісячні читання) чи опис чуд (синаксар), де одповідалося б про святих і надприродні явища в минулому, а книгу про Божі чуда, творені в сучасному для нього світі, що було новим в українській літературі. Він хоче художньо довести істинність православної конфесії на протигагу до уніатської та римо-католицької. Крім того, оскільки твори описують сучасне авторові життя, у них потрапило чимало побутових деталей та ситуацій, тобто відбито тодішню реальність: епізоди з життя козацтва, нападів польського війська, спілкування історичних осіб, побут ченців, навіть князів. Усе це дозволяє нам бачити в «Сказанні» П. Могили дорогоцінну пам'ятку української художньої прози епохи бароко⁶.

У другій половині XVII століття полономовна українська поезія набуває свого найвищого розвитку. Найвидатнішим поетом цього типу, безсумнівно, був архієп. Лазар Баранович (1620-1693). Учився він у Київській та Віленській колегіях, згодом став викладачем, професором і ректором Києво-Могилянського колегіуму. З 1667 року – чернігівський архієпископ і блюститель київської митрополичої кафедри. Він є автором великої кількості поетичних, «морально-наукових» та богословсько-полемічних книжок. Об'єднав навколо себе Києво-Чернігівський культурний осередок, до якого входили Іван Величковський, Іоаникій Галятовський, Стефан Яворський, Лаврентій Крщонович, Іван Орновський та інші. Лазар Баранович – автор збірок проповідей «Меч духовний» (1666) і «Труби словес» (1674). Перша – це 55 релігійних повчань на неділі й рухомі свята, а друга – 80 проповідей на дні святих і нерухомі свята. Ці книги писані церковнослов'янською мовою. Основна його книга – «Аполлонова лютня» (1671), де вміщено багато блискучих віршів про природу,

⁶ Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – Париж, 1968. – С. 43.

війни, татарські напади, філософські дедикації (присвяти) – польською мовою. Віршував Лазар Баранович і книжною українською, але взагалі він – класичний зразок українського поетомовного поета без зв'язку з літературою польською⁷.

Політичне обличчя Л. Барановича було вельми неоднозначне. М. Возняк пише про участь у політичному житті цього діяча так:

«Енергійний, впертий і хитрий Баранович мав силу зробити не одне добро, відіграв немаловажну роль у політичному житті, наприклад, під його впливом став Многогрішний гетьманом, але для широких мас українського народу він не мав серця й не розумів соціально-економічних і політичних цілей української революції»⁸.

Значно точніше про це пише М. Сумцов:

«Він зумів віднайти прихильність Москви і в той-таки час посилимо відстоював автономію малоросійського духовенства – супроти московської патріархії, адміністративну свободу Малоросії – супроти московських воєвод»⁹.

Значно яскравіше проявив себе Л. Баранович як культурний діяч. Він турбувався про розвиток освіти в Україні, про поліпшення життя нижчого духовенства, про збільшення шкіл та друкарень, побудову й відбудову монастирів та церков. Сучасники шанували Лазаря Барановича. Дмитро Туптало, який не був з ним однодумцем, назвав його *«великим стовпом церкви»*¹⁰.

Особливо проявив себе в цей час Іоаникій Галятовський (?-1688). Активний полеміст, вихованець і викладач, ректор Київського колегії, згодом ігумен у Чернігові. Навіть короткий огляд життя цього письменника свідчить, що він був не останнім серед українських інтелектуалів XVII ст., визначався як освітній та релігійний діяч. Його книга *«Ключ розуміння»* – це збірка проповідей із доданою *«Наукою, або способом складання казання»*. В Іоаникія Галятовського серед при-

⁷ Шевчук В. Співці з Київського Парнасу. Києво-Чернігівський осередок поезії XVII-XVIII ст. // Україна. Наука і культура. Вип. 16. – К., 1981. – С. 323-330.

⁸ Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1921. – Т. II, ч. I. – С. 312.

⁹ Шевчук В. Муза роксоланська. Українська література. – К., 2005. – Кн. II. – С. 130.

¹⁰ Там же. – С. 131.

кладів його казань, уведених у книгу «Ключ розуміння» (1659), є цілий ряд таких, які розробляються у формі байки. Такі байки називалися гомілетичними на відміну від байок класичної форми. Одна із таких байок «Орел та Стріла» – про Орла, котрий побачив на стрілі, яка поцілила в нього, орлине пір'я, з чого висловлює великий жаль і сум¹¹. Книга призначалася для «священиків законних і світських», тобто мала церковно-прикладне значення, сюди ввійшло 32 проповіді. Мова книги українська книжна, яка місцями наближалася до народної; часом мова ритмізувалася у формі архаїчної поезії¹². Друга книга «Небо нове» вийшла у Львові в 1665 році і також пов'язана з проповідницькою діяльністю письменника. Створюючи легенди-чуда, автор призначав їх також для священиків – для читання в церкві «на утрени і для науки людям» і для ченців, що «читати в трапезі під час обіду або вечері»¹³. Рекомендації священикам для проведення сповіді склали книжку «Гріхи розмаїті» (1685) – додаток до так званого морального богослов'я: тут повною мірою відбито реалії з живого життя того часу.

До найплідніших давніх українських письменників належить свт. Дмитро Туптало, чи Тупталенко, росіяни звать його Димитрієм Ростовським. Широта творчості його не може не дивувати: він філософ-богослов, поет, композитор, зокрема писав мелодії до власних текстів, драматург (сам свої п'єси представляв), автор численних оповідань про чуда, а також агіографічних, історик, автор щоденника та листів. Його творче життя тривало близько 30 років. Писання його виходили й друком, часто дуже поважними томами. Так, у 1786-1789 рр. у Москві вийшло шість частин «Собрания св. Димитрия, митрополита Ростовского», а в 1880-1881 рр. у Києві, у п'яти частинах, також «Сочинения св. Димитрия, митрополита Ростовского», що переконливо свідчить: до творів письменника зберігався в суспільстві постійний інтерес. Печерський архімандрит Варлаам Ясинський, учитель Дмитра, викликав його до Києва і доручив йому писання «Четей-Міней». У кінці 1683 р., поселившись у Києво-Печерській Лаврі, він почав працю свого життя – писання житій святих. Перед цим Д. Туптало в 1680 р. в Чернігові видав книгу «Руно орошене, пречиста і

¹¹ Український археографічний щорічник. Вип. 2. – К., 1993. – С. 170, 175, 176.

¹² Галатовський І. Ключ розуміння. – К., 1985. – С. 8.

¹³ Там же. – С. 245.

преблагословенна діва Марія, або чудеса образу пресвятої Богородиці, які були в монастирі Іллінському Чернігівському» – це була збірка оповідань, як свідчить сама назва, про чуда. У 1689 р. вийшов перший великий том «Четей-Міней» на три книги. Але працю над цим збірником було перервано: Дмитро викликаний до Москви і посвячений на митрополита тобольського та сибірського, тобто його мали вислати на «почесне» заслання. Але 4 січня 1702 року його було послано до Ростова замість померлого митрополита ростовського Йосифа. Так закінчився український період цього діяча. До цього він встиг видати в Чернігові книгу «Апологія на втолення печалі людині, яка є в біді, гонінні та озлобленні, коротко складена за порадою святого апостола Павла, який казав: "Утішайте один одного і творіть для ближнього"» – богословсько-моралістичний трактат. Свт. Дмитро Туптало писав:

«Господь говорить грішнику так: "Тебе без тебе створити міг Я, але спасти тебе без тебе не можу. Якщо ти сам не бажаєш спасіння, якщо ти сам тікаєш від вічного життя, якщо погибель свою любиш більше від спасіння, то ні мудрість Моя, ні милосердя Моє, ні всемогутність Моя не допоможуть Тобі..."»¹⁴.

Остання, четверта, книга «Четей-Міней» вийшла все-таки в Києві в 1705 році. Головна цінність та оригінальність цієї величезної праці була у творенні невеликих структур, які автор, за бароковою традицією, будував наче архітектурні споруди, цим він уводив їх у практику як писання, так і читання. «Четї-Міней» свт. Дмитра Туптала стали найулюбленішою книгою багатьох українців у XVIII та XIX століттях. Про це є цікава згадка в романі І. Нечуя-Левицького «Хмари»:

«Сухобрус умів читати тільки церковні книжки і часто загадував дочкам читати йому голосно "Житія святих", а найбільше печерських. Їх боротьба із злими духами здавалася йому надзвичайно цікавою. Не раз можна було бачити Сухобруса в садку на лавці з книгою "Житій" на колінах»¹⁵.

М. Возняк небезпідставно зазначає, що Д. Туптало за системою своїх політичних поглядів був наближений до тих українських духо-

¹⁴ Древо пам'яті. Книга українського історичного оповідання. Вип. 4. – К., 1995. – С. 101.

¹⁵ Нечуй-Левицький І. Хмари. – К., 1993. – С. 30.

вних діячів, котрі були противниками ідеї з'єднання української та російської церков, тобто мав національну самосвідомість. З Лазарем Барановичем, який підтримував російську позицію, спільної мови Д.Туптало не знайшов, зате в Білорусі був наближений до Феодосія Василевича, супротивника Московщини. Такі ж погляди сповідував і В. Ясинський, до якого він був близький. Про його політичну орієнтацію свідчить наближеність до Івана Мазепи¹⁶.

Різноманітність тем та мотивів у «Четьях-Мінеях» вражаюча, що свідчить про сильний літературний таланти свт. Дмитра. У деяких зразках письменник піднімається до мистецтва стилізації, а загалом його розповіді по-мистецькому викінчені й стрункі. Отже, можна сказати, що у своїй велетенській збірці свт. Дмитро Туптало підніс українське агіографічне оповідання на небувалу до того висоту.

Аналізуючи українську літературу духовних письменників XVII – початку XVIII століть, можна назвати ще багато імен. Серед них ім'я митрополита Стефана Яворського, професора Києво-Могилянської академії, викладача риторики, філософії, теології. На початку XVIII ст. його насильно забрали до Росії і в 1700 році висвятили на митрополита Рязанського та Муромського. Потім він став екзархом та блюстителем всеросійського патріаршого престолу (1702) і проректором Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. Стефан Яворський був автором численних проповідей, богословських трактатів, духовних слів. Особливо відомим став його твір «Риторична рука». Віршував польською, латинською, книжною українською мовами, у київській академії йому навіть надали титул «*poeta laureatus*». Відомі такі поетичні видання С. Яворського: «Геркулес після Атланта», «Луна голосу, що волає в пустелі» (панегірик Івану Мазепі), «Арктос небесний Руський», «Повня незабутньої хвали у гербовому місяці», «Виноград Хрестовий» та інші. Усе найцікавіше він, як і його постійний опонент Ф. Прокопович, створив у Києві, тож палко бажав залишитися на Батьківщині й працювати тут. Як пише дослідник його творчості Ф. Терновський, він утік із посвячення в митрополити, просив не раз і царя, щоб дозволив йому повернутися в рідний край. Стефан Яворський, як і інші українські інтелігенти того часу (П. Орлик, І. Орновський) спочатку поділяли захоплення частини

¹⁶ Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1921. – Т. II. Ч. I. – С. 344-345.

тогочасного суспільства, особливо у вищих ешелонах влади, договором із Москвою, вважаючи, що він створив передумови для вивіщення та могутності України, бо з'єднана російсько-українська військова потуга, на їхній погляд, ставала великою силою. Це й справді було так, але тоді (1702-1705 рр.) войовниче

«настроєна українська еліта ще не усвідомлювала, що велич прийде не Україні, а Росії, причому значною мірою за рахунок України, а Україна, навпаки, невдовзі, утиснена та пригнічена своїм аж зовсім не чесним союзником, почне швидко хилитися до занепаду»¹⁷.

Були в його творчості світлі й темні сторінки, високі злети й духовні занепади, одкровенності й ниці вчинки (лайки на Івана Мазепу, з яким колись, напевне, був однодумцем, підпис під анафемою на гетьмана). Він не мав стільки сили, як його молодший однодумець і учень поезії Пилип Орлик, щоб через усе життя пронести честь і гідність сина своєї землі, але й він був здебільшого світлою особистістю, хоч і впав *«жертвою російського насилля над нашою землею і духовністю»¹⁸*. Цікаво й те, що в час власної немочі духовної полум'яний і несхитний патріот Пилип Орлик звертається з великим листом саме до Стефана Яворського, можливо, сподівався, що під важкими рясами російського церковного зверхника ще *«б'ється живе українське серце»¹⁹*. Коли б не сподівався, то й листа того не писав би.

У кінці XVII – на початку XVIII століття у Києво-Могилянській академії заявив про себе Феофан Прокопович. Він викладав науку про ораторське мистецтво. Риторика архієп. Феофана Прокоповича була новинкою в академії, після нього, як і теорія поезії, риторика починала тут розвиватися і за певний час досягла неабиякого розквіту. Літературна спадщина Ф. Прокоповича представлена драмою *«Володимир»*, віршами: *«Похвала Бористену»*, *«Епіграма на папу Урбана VIII з приводу суду над Галілео Галілеєм»*. Найвидатніший твір – елегія *«Про блаженного Олексія»*. Це цілком бароковий твір, з його складністю травестіювання, з алегоричним трактуванням. Можна

¹⁷ Антологія української поезії. – К., 1984. – Т. I. – С. 214-218.

¹⁸ Шевчук В. Муза роксоланська. – К., 2005. – Кн. II. – С. 237.

¹⁹ Там же. – С. 242.

згадати вірші «Кант», «Плаче пастушок у довгу негоду» (цей вірш завжди включався в російські читанки для молодших школярів). А вірш «Епинікон, або ж звитяжна пісня» – це панегірик Петру I з нагоди Полтавської битви. Про Петра I він пише: «Царів славо, о Петре!». А вислови: «веде біс яросний», «диявольський син», «нелюд клятий», «непостійний у вірі, тремтливий у брані» – це про Івана Мазепу. Все це не потребує коментарів²⁰.

Валерій Шевчук у своєму дослідженні творчості Ф. Прокоповича найкраще характеризує його політичні й моральні якості:

«З-під його енергійного пера впливали найскладніші філософські роздуми, художні твори, богословські міркування, проекти державних реформ, чимало листів до приватних осіб, твори для настановлення молоді. Перед нами викінчений, навіть класичний тип митця та мислителя – кар'єриста, який не гребував засобами для досягнення власних цілей, у все вкладаючи не так суспільні, як приватні інтереси, і саме це й стало головним двигуном його діяльності»²¹.

Таким чином, тодішня література, особливо друкована, регламентувалася гетьманами, церковними владиками, шкільними теоретичними курсами і слугувала для певних утилітарних потреб: славлення тії чи іншої особи, відбиття офіційних поглядів. Найчастіше література цієї епохи, створена духовними письменниками (церковнослужителями), використовувалася для потреб Церкви.

Національне обличчя давньої української літератури визначалося не так мовним показником, як певною системою: про кого, як і для кого писано ту літературу. Цим і виявлявся її національний контекст. Цим принципом користувалися найчастіше й дослідники, вибираючи для аналізу пам'ятки: у них мало б писатися про українців, у сфері, можна сказати, української ментальності, з відчуттям, що Україна – рідна і «солодка», як тоді писали, для авторів земля; і ця література мала б бути розрахована на освічене коло часом українське, а часом на загальне в Речі Посполитій, у якій наші письменники хотіли бачити Україну «як рівну до рівних», тобто рівноправну частину держави, а не лише як Польщу чи Росію.

²⁰ Текст в українському перекладі див.: Антологія української поезії. Т. I. – С. 283-285

²¹ Шевчук В. Муза роксоланська. Кн. II. – С. 306.

«Коли письменник описував Україну як рідну землю, вітчизну свою, а людей її як споріднених собі, а себе в ній як дитину цієї землі, – він письменник український, незалежно від того, якої конфесії, навіть національності він був і якою мовою користувався», – стверджує історик і письменник Валерій Шевчук²².

Різноманітність позицій, орієнтаційна політика гетьманів, політична нестабільність, розруха, навали іноземних військ (польських, російських, турецьких і татарських) – усе це призвело до зниження гуманізму деяких поетичних і прозових творів. У книзі «Козацька держава» Валерій Шевчук пише:

«Загалом з цього моменту книжна поезія ніби втрачає цілісність політичного мислення, і це мислення стає, так би мовити, орієнтаційним, тобто хилить свої симпатії чи в бік Польщі, чи Росії»²³.

Значною мірою на розвитку літератури цього періоду відбилосся те, що Україна перебувала у важкому політичному становищі – період Руїни та міжусобиць, нескінченних воєн та змагань. Іван Орновський (поет, ровесник та однодумець Дмитра Туптала) у своїй книзі «Спеца дорогого каміння» (1693) про це виразно писав:

*Як триматися музам у воєн заграві,
Чим їм славить залізо в упряжці кривавій²⁴?*

Але, незважаючи на це, українська література другої половини XVII ст., особливо поезія, зуміла витворити свої національні форми розвиненого бароко. Духовні письменники принесли в літературу нові способи творення, високе мислення, блискучі структури, ліричну наповненість, особливо у віршах-піснях, уміння вести розмову з читачем та слухачем і їх зацікавлювати, відтворювати історичну пам'ять свого народу, навчали його мислити, бачити й розуміти красу, зворушуватися й жити самодостатнім духовним життям. Найбільша цінність цього письменства в тому, що воно не тільки відбивало ментальність українського народу, а значною мірою її творило й збагачувало.

²² Шевчук В. Розвинене бароко. – К., 2005. – Кн. I. – С. 374.

²³ Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – С. 35.

²⁴ Марсове поле. – К. 1989. – Кн. 2. – С. 140.

Список джерел і літератури::

1. Антологія української поезії. Т. I. – К., 1984.
2. Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1920. – Т. I; 1921. – Т. II. Ч. I.
3. Галятовський І. Ключ розуміння. – К., 1985.
4. Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. – К., 1923.
5. Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання. Вип. 4. – К., 1995.
6. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1917.
7. Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – Париж, 1968.
8. Марсове поле. Героїчна поезія на Україні XI-XVII століть. – К., 1988. Кн. I. – Кн. II.
9. Нечуй-Левицький І. Хмари. – К. 1993.
10. Український археографічний щорічник. Вип. 2. – К., 1993.
11. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1889 року. – Львів, 1910.
12. Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995.
13. Шевчук В. Муза роксоланська. Кн. I. Кн. II.
14. Шевчук В. Розвинене бароко. Кн. I. – К., 2005.